

В. Білик, завідувач лабораторії кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

До питання визначення особистих немайнових прав селян у законодавстві Центральної Ради

Питання визначення особливостей генезису особистих немайнових прав селян є однією з важливих проблем історико-правової науки. Надзвичайно цікавий досвід спроб її законодавчого вирішення належить етапу нормотворчої діяльності Центральної Ради України у період з листопада 1917 р. до квітня 1918 р., тим більше, що проблема визначення особистих немайнових прав людини та створення правових умов для їх існування як у добу Центральної Ради, так і дотепер, не стала предметом окремого спеціального дослідження історико-правової науки. Певною мірою питань з цієї категорії прав тієї доби торкалися А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко¹, О. Л. Копиленко², В. О. Рум'янцев³ та ін.

Здійснення наукового дослідження надало змогу проаналізувати: створення політичного базису існування немайнових прав; характерних суспільно-економічних умов їх існування; законодавче визначення цієї категорії прав у добу Центральної Ради.

Під політичним базисом слід, на нашу думку, розуміти домінуючу державну ідеологію, направлену на створення широкої автономії, а згодом — незалежної держави на парламентських засадах. Головною суспільно-економічною умовою і гарантією існування особистих немайнових прав селян є приватна власність на землю.

Слід зазначити, що за радянських часів дослідження особливостей законодавчої політики Центральної Ради стосовно особистих немайнових прав людини, й селян зокрема, було одним з найбільш заполітизованих унаслідок таких чинників. По-перше, це було обумовлено негативним ставленням комуністичної ідеології до особистих немайнових прав людини та фундаменту їх існування — приватної власності. Таке

¹ Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Центральна Рада і її правові акти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – № 1. – С. 42–50.

² Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – 204 с.

³ Рум'янцев В. О. Українська державність у 1917–1922 роках: національно-демократична і радянська альтернативи: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1998. – С. 373.

положення цілком ґрунтувалось на висновках К. Маркса про те, що ця категорія прав, як і приватна власність, є виключно продуктами буржуазних відносин, які підлягали скасуванню поряд з належними їм інститутами. З цього приводу К. Маркс зазначав: «Насамперед ми констатуємо той факт, що так звані права людини... є не що інше, як права члена громадського суспільства, тобто еґоїстичної людини, відокремлої від людської сутності і спільнотності»,¹ а «право людини на свободу ґрунтується не на об'єднанні людини з людиною, а, навпаки, на відокремленні людини від людини... Практичне застосування права людини на свободу є правом людини на приватну власність»². Вождь світового пролетаріату В. І. Ленін йшов ще далі: «Ми нічого “приватного” не визнаємо»³.

По-друге, фактична заборона на дослідження становища особистих немайнових прав людини у законодавстві Центральної Ради обумовлювалася тим, що об'єктивне висвітлення цих питань було вкрай політично не вигідним для радянського політичного режиму, адже став би очевидним не лише факт скасування головної умови існування цих прав — інституту приватної власності, а й власне визнання цієї категорії прав. Цього режим не міг допустити, оскільки такі висновки піддавали б сумніву як ідеологічні підвалини політичного режиму, так і його практичні досягнення у дотриманні прав людини.

Сьогодні ми маємо змогу проаналізувати особливості кожного з наведених чинників у законодавстві Центральної Ради і на підставі історико-правового аналізу законодавства Центральної Ради у питаннях, пов'язаних з визнанням та створенням відповідних умов існування особистих немайнових прав людини, і селян зокрема, показати, що у цих питаннях українська правова думка мала як істотні досягнення, так і певні прорахунки.

За умови того, що у ті часи селяни були зрівняні в правах з іншими прошарками населення, для досягнення поставленої мети, слід зосередити увагу на аналізі особливостей як загальних норм, пов'язаних з визначенням видів і змісту особистих немайнових прав людини та створенням умов їх існування, так і спеціальних законодавчих актів стосовно українських селян.

Уже на початку своєї діяльності у першій відозві від 9 березня 1917 р. Центральна Рада наголосила: «Ми закликаємо спокійно, але рішуче до-

¹ К. Маркс. До єврейського питання // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. – К., 1958. – Т. 1. – С. 371.

² Там само. – С. 371–372.

³ В. І. Ленін. О задачах наркомюста в условиях новой экономической политики. Письмо Курскому // Полн. собр. соч. – М., 1974. – Т. 44. – С. 396.

магатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе»¹. Це гасло свідчить, що законодавча політика Центральної Ради стосовно особистих немайнових прав людини визначалася як одна з пріоритетних. Але ця заява мала ще не правовий, а політичний характер.

Процес законодавчого визнання особистих немайнових прав людини та створення умов для їх існування розпочався з проголошенням Української Народної Республіки у III Універсалі, де Центральна Рада до скликання Установчих зборів України наділялася повноваженнями «творити лад на землях наших, давати закони і правити»². У цьому Універсалі вперше на законодавчому рівні було визнано низку особистих немайнових прав людини, серед найважливіших з яких була норма про те, що «однині на землі Республіки Української смертна кара касується»³. Тобто, вперше в Україні на рівні національного законодавства відбулося визнання абсолютного права людини на життя. Без визнання права на життя інші види особистих немайнових прав мало чого варті. Законодавчо визначалася і норма про забезпечення «недоторканності особи»⁴. Ці права були пізніше підтвержені й у IV Універсалі⁵.

Крім того, Центральною Радою визнавалось таке особисте право людини, як право на судовий захист, для чого «нею була прийнята низка законодавчих актів, спрямованих на ... побудову судової системи»⁶. Суд,

¹ До Українського народу! Народе Український! Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева – К., 1996. – С. 38.

² Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 400.

³ Там само. – С. 400.

⁴ Там само. – С. 401.

⁵ Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 11 січня 1918 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1997. – С. 104.

⁶ *Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д.* Центральна Рада і її правові акти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – № 1. – С. 47.

на їх думку, «повинен бути справедливий, відповідний духові народу»¹. Але для досягнення цих намірів у III Універсалі пропонувалося упорядкування судочинства не згідно із законодавчо визначеними нормами матеріального права, а з «правними поняттями народу»². За умови того, що ці поняття суттєво різнилися між собою й залежали від місцевості проживання, то, на нашу думку, цю норму слід визначити як таку, що не відповідає вимогам часу, тому що вона не могла не призвести до плутанини та зловживання у судочинстві. Для виправлення цієї помилки недовзі було видано акт, який вимагав керуватися законами і постановами, що діяли в Україні до 27 жовтня 1917 р., «оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами»³. За населенням України було також визнано право оскарження рішень і вироків судів першої інстанції в апеляційному і Генеральному судах, які діяли на підставі Декретів «Правителів створюючого Сенату», визнаних УНР «за правосильні і обов'язкові для судових установ України»⁴. Для зняття перешкод у використанні права на судовий захист для багатонаціонального населення України було також визнано «право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами»⁵. Важливість прийняття цієї норми обумовлювалася тим, що в Україні на той час проживало 33 980 740 осіб⁶, з яких

¹ Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 400.

² Там само. – С. 400.

³ Закон про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР від 25 листопада 1917 р.: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 477.

⁴ Закон Центральної Ради про утворення Генерального Суду від 2 грудня 1917 р.: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 497.

⁵ Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 401.

⁶ *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 64.

27 210 000 становили українці¹. Більшість з них були селянами, які користувалися переважно українською мовою. Однак у судових та державних закладах використовувалась виключно російська мова, хоча на той час у судових палатах 90 % справ були селянськими². Таке становище безумовно обмежувало можливості використання селянами права судового захисту та право обіймати посади у судових та державних закладах України. Тому надзвичайно прогресивними для того часу були надані Центральною Радою гарантії використання мов національних меншин у їх зносинах з різними державними установами.

Разом з тим уже у IV Універсалі слід зазначити певне посилення обмежень права людини вільно обирати рід занять унаслідок того, що держава взяла «в свої руки найважливі галузі торгівлі»³. Для подальшого обмеження права займатися торгівлею Центральна Рада категорично заборонила видавати «на спекуляції на різну банкову експлуатацію (визиск)»⁴. Зокрема, селянам було заборонено торгувати сільгосппродукцією із зарубіжними країнами. Перелічені заходи Центральної Ради суттєво обмежили право селян займатися торгівлею, що неминуче призвело до загострення продовольчої кризи. Однак природне невдоволення з боку селян цими заходами було розцінено Центральною Радою як «підбиття несвідомих людей до старих порядків»⁵. Більше того, осіб, що виказували невдоволення переліченими заходами, називали темними контрреволюційними силами, «які хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії», за що пропонувалося карати їх «як за державну зраду»⁶.

Більш послідовною видається законодавча політика Центральної Ради стосовно створення політичних умов для визнання та існування особистих немайнових прав людини. Про це свідчить той факт, що Цен-

¹ *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – С. 64.

² Матеріали і документи п'ятої сесії Центральної Ради. Протокол від 27 червня 1917 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 133.

³ Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 11 січня 1918 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1997. – С. 104.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

тральна Рада від самого початку свого існування та у часи, коли УНР «стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу»¹, послідовно і наполегливо відстоювала засади парламентаризму з відповідним поділом влади на три гілки — законодавчу, виконавчу і судову. Гарантією того, що уряд діє згідно з законами, як писав Гегель, буде організація народу, що представляє його заклади, а «без подібного представницького закладу свобода... неможлива»².

Разом із цим слід визнати, що найбільш суперечливою була законодавча політика Центральної Ради стосовно приватної власності на землю, головної суспільно-економічної умови і гарантії існування особистих немайнових прав українських селян. Так, у III Універсалі Центральна Рада, з одного боку, скасувала «право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі» й визнавала ці землі власністю «всього трудового народу»³. Наслідком цього стало невдоволення селян цими заходами, які сподівались отримати перелічені землі не у користування, а у власність. Генеральним Секретаріатом було видано відповідне роз'яснення, в якому пояснювалося, що «право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств, тому всі землі трудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи козачі (на Чернігівщині та Полтавщині), чи які інші, остаються у власності теперішніх хазяїв»⁴.

У IV Універсалі містилася норма «про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціа-

¹ Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 11 січня 1918 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1917 р. – С. 103.

² Гегель Ф. Конституція Германии. (Последняя редакция 1802 г.) // Гегель. Политические произведения. Памятники философской мысли / Ред. кол. тома: Д. А. Керимов (отв. ред.), Л. С. Мамут, В. С. Нерсисянц. – М., 1978. – С. 168.

³ Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огіньська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 400.

⁴ Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання, викладеного у Третьому Універсалі. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огіньська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 449.

лізацію землі»¹. З наведеного випливає, що позиція Центральної Ради полягала у визнанні приватної власності лише на невеликі господарства та ділянки. Однак, у Тимчасовому земельному законі від 18 січня 1918 р. містилася норма, що «право власності на всі землі... в межах Української Народної Республіки віднині касується», і земля стає «добром народу Української Народної Республіки»². Якщо III Універсал «касував право власності тільки на нетрудові землі поза містами», то цей Закон скасовував «власність і на селянські землі»³.

Замість права власності на землю ст. 3 Закону вводила для всіх громадян УНР право «на користування цим добром» «без різниці полу, віри і національності»⁴. Земля передавалась у користування селянам для створення «приватно-трудового господарства, яке ведеться власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами»⁵. Наголошення землі власністю «всього трудового народу»⁶, фактично означало її перехід у власність держави. Центральна Рада, скасовуючи приватну власність на землю, незалежно від суб'єктивних намірів, фактично скасувала важливу умову й гарантію існування природних прав селян.

Окремо необхідно зупинитися на дослідженні питань, пов'язаних з особистими немайнновими правами людини, що містилися у «Статуті про Державний устрій, права і вільності УНР», прийнятому 29 квітня 1918 р. Хоча цей проект Конституції так і не було прийнято, але, без

¹ Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 11 січня 1918 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1917 р. – С. 103.

² Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1997. – С. 128.

³ Клуний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х., 1926. – С. 20.

⁴ Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1997. – С. 128.

⁵ Там само. – С. 128.

⁶ Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1996. – С. 400.

сумніву, він є важливим історико-політичним документом, позбавленим «як ідеологічного, так і пропагандистського забарвлення»¹ і який відбивав систему пануючих поглядів серед провідних лідерів Центральної Ради тієї доби.

Проект Конституції (ст. 14) заборонив застосування смертної кари не тільки до громадян України, але й до будь-якої особи. Крім того, цією ж статтею заборонялось застосовувати до людей «яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність»². Затримання, тобто короткочасне позбавлення свободи й права на вільне пересування (ст. 13) мало відбуватися лише за судовим наказом і не «інакше, як на гарячій вчинку». Але особу слід було відпустити, коли суд за 24 години «не устанowitz якогось способу його затримання»³.

За громадянами України (ст. 12) визнавалися рівні права, незалежно від віри, національності, освіти, майнового становища⁴. Відповідно до ст. 11 проекту Конституції скасовувалася різниця у правах і обов'язках між чоловіком і жінкою⁵. До речі, у США тільки у 1963 р. Конгрес прийняв Акт про рівну оплату праці жінок з чоловіками; у 1966 р. було законодавчо заборонено дискримінацію за расовою і статевою ознаками; у 1969 р. жінки отримали рівні права з чоловіками при розірванні шлюбу; у 1973 р. рішенням Верховного суду жінкам дозволялося обіймати посади з більшою оплатою, ніж у чоловіків.

За кожним громадянином і всіма особами (ст. 18), що не є громадянами України, визнавалося право на «повну свободу переміни місця пробування»⁶. Перелічені норми свідчать про певне розуміння розробниками проекту Конституції поняття прав людини, тому що визнання особистих немайнових прав визнавалося, і це слід особливо підкреслити, саме за людиною, а не громадянами.

Цивільні, кримінальні та адміністративні справи селян розглядалися «виключно судовими установами»⁷. Як позитивний досвід розбудови

¹ *Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д.* Центральна Рада і її правові акти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – № 1. – С. 48.

² Конституція Української народної республіки. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К., 1997. – С. 331.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 334.

національного судочинства того періоду слід зазначити, що судова влада виносила рішення незалежно від законодавчих і адміністративних органів влади, а останні не мали права втручатися у винесені судом рішення (ст. 59). Також визнавалося право й на касаційне оскарження рішень та вироків судів першої та другої інстанцій (ст. 63).

Щодо створення політичного базису визнання та існування особистих немайнових прав, то Конституція виходила з того, що «тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу»¹ на засадах парламентаризму.

У проєкті Конституції питання власності на землю не згадувалось. Ймовірно, Центральна Рада бажала залишити для себе у майбутньому можливість політичного маневру залежно від домінування тих чи інших політичних сил. Цю законодавчу невизначеність у такому доле-носному питанні не можна вважати доцільною. Ця суперечлива позиція Центральної Ради була наслідком суб'єктивних і об'єктивних обставин, але вона не відповідала сподіванням селян. Разом з тим автор цілком погоджується з висновками, що законотворча діяльність «Центральної Ради в галузі конституційного будівництва заслуговує найвищої оцінки»².

Викладене дозволяє зробити деякі висновки. У цілому правосвідомість й напрямок законодавчої політики Центральної Ради щодо визнання особистих немайнових прав людини та створення для їх визнання й існування відповідних політичних умов можна оцінити як такі, що відповідають кращим досягненням правової думки. Але суттєвим недоліком у цьому напрямку було те, що Центральна Рада так і не змогла створити системне законодавче регулювання цієї категорії прав. Більшість визнаних видів природних прав людини скоріше залишилися гаслами і не спиралися на певні законодавчі акти, які б надавали можливість гарантованого захисту та використання цих прав. Наприклад, право на життя та недоторканність, особливо після німецької окупації, стало часто порушуватись. Право на вільне обрання роду занять, наприклад торгівлі, також поступово було обмежено.

Однак найбільш суперечливою була законодавча політика Центральної Ради у питанні визнання приватної власності на землю, що не відповідало досягненням світової й національної думки того періоду. Слід нагадати слова Гегеля, який зазначав: «Лише у власності особа виступає

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 99.

² Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Центральна Рада і її правові акти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – № 1. – С. 49.

як розум»¹. Більше того, філософ вважав, що держава може розглядатися виключно «у правових формах приватної власності»².

Серед національних діячів такої ж думки дотримувався гетьман Павло Скоропадський, який також визнавав приватну власність «як фундамент і культури, і цивілізації»³. Вважаємо, що недооцінювання Центральною Радою цього фундаменту і головної умови особистих прав селян стало чинником, що призвів «до фатальних результатів»⁴.

З практичної точки зору вивчення національного історичного досвіду з питань зародження й становлення особистих немайнових прав людини та створення умов їх існування має сенс, тому що об'єктивне розкриття цієї проблеми дозволить відтворити не тільки національні гуманістичні традиції у законотворчості Центральної Ради, але й висвітлити недоліки й помилки у законодавчій діяльності, які можна враховувати й у сучасні часи.

Маємо також визнати, що повноцінне визнання та існування особистих немайнових прав людини і селян зокрема мають важливе значення для позитивного й стабільного політичного й суспільно-економічного розвитку держави. У свою чергу, без створення відповідних політичних і суспільно-економічних умов існування цієї категорії прав останні стають небезпечно залежними від свавілля держави.

Виходячи з цих міркувань, вважаємо актуальним подальше дослідження питань генезису особистих прав селян у добу українських урядів національного відродження.

¹ Гегель Г. В. Ф. *Філософія права*: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. – М., 1990. – 524 с., 1 л. портр. – (Филос. наследие). – С. 101.

² Гегель Ф. *Конституция Германии*. (Последняя редакция 1802 г.). – С. 65–176 // Гегель. *Политические произведения*. Памятники философской мысли / Ред. кол.: Д. А. Керимов (отв. ред.), Л. С. Мамут, В. С. Нерсисянц. – 1978. – С. 126.

³ Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.). Хрестоматія з історії держави і права: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. заклад. / Уклад.: В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький; За ред. В. Д. Гончаренка. – 3-тє вид., переробл. – К., 2003. – С. 304.

⁴ Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – С. 141.